PUA

1/2019

DOI: 10.4467/00000000PUA.19.010.10013

Anna Steuer-Jurek (annamichalina@poczta.fm)

Kultywowanie miejsc pamięci na przykładach cmentarzy w Głogówku

Cultivating memory places on the examples of cemeteries in Głogówek

Streszczenie

Problematyka dotycząca kształtowania, pielęgnacji, a także ochrony cmentarzy z uwagi na specyfikę tego typu przestrzeni stanowi wieloaspektowe zagadnienie. W szczególności jest to temat trudny względem opuszczonych zespołów, znajdujących się na terenach pogranicza kulturowo-narodowościowego. W artykule przedstawione zostaną dwa cmentarze, żydowski oraz ewangelicki, powstałe w XIX wieku w obszarze współczesnych granic miejscowości Głogówek na terenie Górnego Śląska. Zostaną one poddane porównaniu w celu określenia stanu ich zachowania, współczesnego odbioru pod względem kulturowym, wskazania wartości oraz sposobów ochrony. Wybrane zespoły, współcześnie już nieczynne, cechuje porównywalny okres ich założenia, lokalizacja, zbliżona powierzchnia. Zasadniczo także w obu przypadkach w okolicy nie ma już kościołów kultywujących omawiane wyznania.

Słowa kluczowe: cmentarz, kirkut żydowski, cmentarz ewangelicki, miejsca pamięci, sacrum, Głogówek

Abstract

Issues relating to the shaping, care and protection of cemeteries are a multi-faceted issue due to the specificity of this type of space. In particular, it is a difficult subject for deserted bands located on the territory of the cultural and national borderland. The article will present two cemeteries, Jewish and Evangelical, created in the 19th century in the area of the modern boundaries of the village of Głogówek in Upper Silesia. These will be compared in order to determine their state of preservation, contemporary cultural reception, value indications and methods of protection. Selected teams, which are now closed, are characterised by a comparable period of their establishment, their location, and their similar surface area. Generally, in the case of both of the cemeteries in the region, there are no churches of denominations in question.

Keywords: cemetery, Jewish cemetery, Evangelical cemetery, memorial sites, sacrum, Głogówek

1. WPROWADZENIE

Cmentarze, stanowiące szczególny typ ogrodów pamięci, łączące w sobie strefę *sacrum* ze celami użytkowymi, charakteryzują się specyficznymi zasadami w tworzeniu, a także w dalszej ich eksploatacji oraz utrzymaniu i pielęgnacji. Zasadniczo poza czynnikami takimi jak uwarunkowania ekonomiczne, lokalizacyjne czy topograficzne istotna była przede wszystkim kultura, religia i epoka, w której powstawały i funkcjonowały.

Sama tematyka odnośnie do szerokiego spektrum tego typu obiektów była już wielokrotnie poruszana w literaturze, wykazując przesłanki wpływające na specyfikę ich kształtowania, zarówno w aspektach społeczno-historycznych, jak i teraźniejszych uwarunkowań prawnych[1].

Współcześnie szczególną grupę stanowią zespoły powstałe w epokach minionych, które pod względem użytkowania można obecnie podzielić na dwie główne grupy. Jedne stanowią obiekty otwarte, które w dalszym ciągu spełniają swoją podstawową funkcję. Inne są zamkniętymi miejscami kultu zmarłych, jednakże ich obraz stale jest kształtowany przez zachowanie i pielęgnację, czy też poddawanie naturalnym procesom sukcesji. Na ich dzisiejsze użytkowanie ma wpływ tradycja, odbiór kulturowy oraz dalsze występowanie danego wyznania na określonym obszarze.

W szczególności problematyka ta dotyczy terenów przesiedleńczych oraz pogranicza, w tym m.in. dawnych ziemi Górnego Śląska, gdzie złożona historia tych obszarów wpływa na ich współczesne ukształtowanie. Na terenach tych odnaleźć można wiele cmentarzy opuszczonych, stanowiących kulturowe i niematerialne dziedzictwo ziemi[2].

Zasadniczym celem artykułu jest zaprezentowanie zagadnienia niewielkich, zamkniętych cmentarzy wyznaniowych, położonych w obszarze Górnego Śląska, na terenie o zróżnicowanych kulturowo dziejach historycznych. Przykładem tego typu obiektów będą dwa nieczynne cmentarze wyznaniowe – żydowski oraz ewangelicki w Głogówku w województwie opolskim. Przedstawione zostaną ich współczesna charakterystyka oraz forma utrzymania, a także porównanie względem siebie oraz w skali innych nekropoli na terenie miasta.

2. CHARAKTERYSTYKA OBIEKTÓW

2.1. CMENTARZ ŻYDOWSKI

Kirkut w Głogówku powstał na początku XIX wieku, jak podają opracowania – około 1821 roku, i funkcjonował do lat 30. XX wieku. Zlokalizowany jest na wysokiej terasie rzeki Osobłogi w terenie leśnym, około 1,5 km w stronę północną od centrum miasta, w osłonięciu oraz nieznacznym oddaleniu od głównych ciągów komunikacyjnych. W okresie zakładania cmentarza teren ten znajdował się poza granicami administracyjnymi miasta, natomiast współcześnie stanowi jego obrzeża.

Pod względem powierzchniowym jest to niewielki zespół o powierzchni niespełna 0,4 ha. Nie jest on utrzymywany i podlega stałym procesom sukcesji naturalnej, a także częściowo dewastacji. Całość obszaru otaczają pozostałości murowanego ogrodzenia, z cząstkowo zachowanym murkiem oraz słupami, poprowadzonymi zgodnie z granicami cmentarza z 1939 roku[3]. Brama wejściowa nie zachowała się. Punktowo występujące słupy ulegają systematycznym odchyleniom od pionu oraz degradacji pod względem technicznym. Od strony południowej częściowo występuje wtórne ogrodzenie z drucianej siatki.

Po stronie południowej cmentarza dawniej zlokalizowany był dom przedpogrzebowy i mykwa[4], które nie zachowały się do czasów współczesnych. Pozostało po nich jedynie nieznaczne, nadal czytelne wypłaszczenie, najprawdopodobniej sztucznie utworzone pod lokalizację obiektu.

Pod względem kompozycyjnym częściowo widoczny jest geometryczny podział z rzędową lokalizacją grobów i wydzieleniem sektorów. Układ dróg nie jest obecnie czytelny. Nie można jednoznacznie określić, jaki był pierwotny podział cmentarza, opracowania podają, iż najprawdopodobniej na część męską i kobiecą[5].

Do czasów obecnych zachowało się około 100 macew lub ich fragmenty. Większość z nich została przewrócona, częściowo rozbita, występują także inne liczne pozostałości grobów i nagrobków[6]. Te macewy, które pozostały w całości, w większości wykonane z granitu, wapienia oraz piaskowca, pozostały w dobrym stanie. Prezentują one wysoki kunszt rzeźbiarski – typowe zdobienia oraz inskrypcje w językach hebrajskim i niemieckim. Na części z nich odnaleźć można pojedynczo położone kamienie, świadczące o odwiedzaniu tego miejsca.

W kirkucie można stwierdzić postępujące procesy sukcesji naturalnej, co częściowo związane jest z lokalizacją zespołu na terenie lasu. Występują liczne samosiewy, niektóre już o znacznych rozmiarach. W runie leśnym dominują gatunki zimozielone – bluszcz oraz barwinek. Lipy rosnące od strony północnej, o znacznych parametrach dendrometrycznych, prawdopodobnie stanowią pozostałości komponowanego nasadzenia otaczającego cmentarze. Część z nich została usunięta (pozostawiono odziomki) lub przycięta podczas prac porządkowych, związanych z utrzymaniem najbliższego sąsiedztwa.

Cały teren cmentarza poddany został ochronie poprzez wpis do rejestru zabytków (decyzja wpisowa nr 242/90 z 14.03.1990 roku).

Na podstawie stanu zieleni, zwłaszcza pozostałości licznych odziomków drzew i karp korzeniowych, stwierdzić można, iż teren cmentarza poddany był pracom porządkowym przez lokalną społeczność. Usunięto część samosiewów, uprzątnięto śmieci w przeszłości nielegalnie składowane w tym miejscu. Część drzew przycięto (w tym ogłowiono) w związku z czynnościami związanymi z utrzymaniem linii teleenergetycznych.

Powyższe prace nie są jednak wykonywane regularnie, nie wiążą się z kompleksową rewaloryzacją miejsca, opracowaną w zgodzie z kulturą i zwyczajami wyznania judaistycznego.

2.2. CMENTARZ EWANGELICKI

Cmentarz ewangelicki położony jest przy drodze wojewódzkiej nr 416, na obrzeżach miasta. Posiad on powierzchnię około 0,25 ha i powstał najprawdopodobniej około połowy XIX wieku[7]. W okresie zakładania obiekt ten położony był poza granicami miasta. Po 1945 roku zniesiono w Głogówku wyznanie ewangelickie, a wszyscy wyznawcy opuścili Głogówek – na ten też okres datowane jest zamknięcie cmentarza[8].

Dostęp do obiektu jest mocno ograniczony. Znajduje się on za współczesną metalową, zamkniętą bramą, mocno porośniętą roślinnością zaroślową, można jedynie spojrzeć przez ogrodzenie. Od strony wschodniej cmentarz odgradza niewysoka podmurówka wraz z drucianą siatką, od północy oraz zachodu – ceglany mur, kryty ceramicznymi czapami. Od zewnętrznej strony mur jest tynkowany, od środka zaś pozbawiony wierzchniej warstwy. Od południa granica nie jest w pełni określona, zakreślają ją jedynie pozostałości podmurówki.

Pod względem kompozycyjnym dawny układ nie jest czytelny. Zachowały się pojedyncze nagrobki[9] oraz kilka cokołów i podstaw grobów głównie w części północnej. Na podstawie ich rozmieszczenia można stwierdzić z dużym prawdopodobieństwem ich wcześniejsze rzędowe rozmieszczanie. Nie można jednak jednoznacznie potwierdzić, że występował tutaj jakiś podział. Brak też jakichkolwiek informacji na temat innych obiektów, które mogły występować na cmentarzu.

Współcześnie na terenie zespołu występują liczne samosiewy, o podobnym okresie pochodzenia. Większe zgrupowania, w tym drzewa o pokaźniejszych rozmiarach, występują przy północnej granicy. Prawdopodobnie stanowiły one szkielet komponowanego układu zieleni. W dolnej partii występują rośliny zaroślowe, w tym bluszcz pospolity oraz winobluszcz.

Cmentarz ewangelicki nie został poddany jakiejkolwiek ochronie prawnej. Z uwagi na bliskie sąsiedztwo nowo powstającej zabudowy mieszkalnej oraz brak zamkniętych granic występuje zagrożenie zatarcia lub zniszczenia południowej części zespołu.

Na podstawie stanu zieleni, możliwe jest stwierdzenie, iż teren poddawany jest sporadycznym pracom porządkowym przez lokalne społeczeństwo. Jednakże zasadniczo nie mają one charakteru kultu religijnego, ani też kompleksowej rewaloryzacji, a jedynie doraźnego utrzymania obiektu.

3. PORÓWNANIE ZESPOŁÓW

Analizując oba przywołane zespoły cmentarne, można zauważyć, iż posiadają one szereg cech analogicznych lub porównywalnych:

- oba powstały w zbliżonym okresie czasowym i w podobnym czasie zostały zamknięte (powstanie XIX wiek – zamknięcie 1. połowa XX wieku);
- ich powierzchnie są porównywalne i zamykają się w granicy kilkudziesięciu arów;

- położone są w bliskiej odległości od siebie, niegdyś poza granicami miasta, obecnie na jego obrzeżach;
- kompozycja oraz wyposażenie przetrwały częściowo;
- współcześnie żaden z nich nie jest utrzymywany i nie są w nim kontynuowane zwyczaje i tradycje związane z kultem religijnym, w związku z czym następują tam zjawiska związane z naturalnymi procesami przyrodniczymi, a także sporadyczne dewastacje oraz akty wandalizmu;
- współcześnie zarejestrowano doraźne akcje lokalnych aktywistów i grup społecznych, mające na celu uporządkowanie terenu, jednakże nie mają one podłoża religijnego, a także pozbawione są specjalistycznego warsztatu naukowego i przygotowania konserwatorskiego. Nie stanowią także kompleksowej i zatwierdzonej prawnie rewaloryzacji zespołów zieleni.

Poza powyższymi zbliżonymi cechami obu zespołów należy także zwrócić uwagę na szereg różnic pomiędzy cechami obu cmentarzy:

- forma ochrony – przede wszystkie zwraca uwagę objęcie ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków jedynie kirkutu żydowskiego. Można zatem mówić o pewnej teoretycznej formie ochrony dla tego miejsca oraz występowaniu wskazań do rewaloryzacji ogrodu. Natomiast zespół ewangelicki nie posiada żadnej usankcjonowanej prawnie ochrony;
- stan zachowania – zespół ogrodu żydowskiego, zarówno pod względem kompozycyjnym, jak i wyposażenia, utrzymał się w stanie dostatecznym, pozwalającym na pewną identyfikację oraz rozpoznanie. Natomiast w przypadku drugiego cmentarza stan zachowania i ilość artefaktów określa się na stan mierny;
- dostępność – cmentarz ewangelicki stanowi przestrzeń zamkniętą, niedostępną dla społeczeństwa, w przeciwieństwie do żydowskiego, który jest otwarty i ogólnodostępny – obecnie nie zamykają go żadne bramy, natomiast ogrodzenie zachowało się jedynie w sposób obwodowy.

4. ZESTAWIENIE Z INNYMI NEKROPOLIAMI NA TERENIE MIAST

Wskazane powyżej porównanie stanowi zestawienie względem dwóch form szczątkowo zachowanych cmentarzy w krajobrazie miasta. Z uwagi na skalę miejscowości, w której są położone (zarówno pod względem przestrzennym, jak i demograficznym), warto także sumarycznie zestawić ich zbiorcze cechy z pozostałymi dwoma nekropoliami znajdującymi się w Głogówku.

Pierwszym przykładem zespołu jest niemiecki cmentarz wojenny z czasów II wojny światowej, który znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie omawianych wcześniej ogrodów, o porównywalnej z nimi powierzchni. Jednakże zasadniczą uwagę zwraca tutaj stan zachowania oraz kontemplacja tego obiektu.

Nie jest on związany z żadnym wyznaniem, a stanowi raczej przestrzeń o charakterze instytucjonalno-funkcjonalnym, kultywującą pamięć o ludziach i wydarzeniach. Układ kompozycyjny jest bardzo dobrze zachowany, czytelny, złożony z prostej alei z kostki granitowej, dzielącej osiowo całość na część północną oraz południową. Pierwszą z nich zasadniczo stanowi trawnik z pojedynczymi drzewami o swobodnym charakterze, a także z ołtarzem polowym. Część południową tworzy właściwy cmentarz, w którym wprowadzono układ prostych, geometrycznych kwater w rzędowym rozmieszczeniu. Wystrój jest mocno ascetyczny, opierający się na prostych formach drewnianych krzyży, rozmieszczonych w równych odstępach. Na zakończeniu osi ścieżki głównej ustawiono betonowy krzyż. Badania terenowe wykazały, iż obiekt jest poddawany stałej pielęgnacji. Nie posiada on żadnych usankcjonowanych prawnie form ochrony. Stanowi ogród otwarty, ogólnodostępny.

Cmentarz, jak już wskazano wcześniej, położony jest pomiędzy omawianymi nekropoliami. Jednakże występuje tutaj zasadnicza rozbieżność od stanu zachowania oraz dotychczasowego otoczenia opieką przedstawionych wcześniej zespołów. Głównej przyczyny tego można dopatrywać się w różnicach wynikających z przesłanek wyznaniowo-ideowych, będących podstawą ich założenia, takich jak względy religijne oraz kulturowo-ideologiczne, a także mentalne, społeczne czy narodowościowe.

Na terenie Głogówka występuje także cmentarz komunalny, o powierzchni około 1,8 ha, ujęty wpisem do gminnej ewidencji zabytków. Znajduje się on w południowej części miasta. Powstał on na początku XVIII wieku, a na przełomie XX i XXI wieku poddany był rewaloryzacji. Jest to obiekt czynny, w związku z czym podlega innym zasadom związanym z obowiązującymi przepisami wynikającymi z aktów prawnych. Pochówki odbywające się na nim związane są zasadniczo z wyznaniem katolickim. Zatem nie można przywołanych w rozdziale 2 cmentarzy wprost z nim zestawiać, gdyż posiada on zdecydowanie inne cechy lokalizacyjne, powierzchniowe, formalno-prawne oraz wyznaniowe. Wobec powyższego odstąpiono od porównania obiektów.

5. PODSUMOWANIE

Przywołane cmentarze – żydowski oraz ewangelicki w Głogówku, stanowią obecnie nieczynne już niegdysiejsze miejsca pochówku związane z kultem religijnym, którego wyznawcy już nie mieszkają na terenie miasta ani w regionie. Analizując ich stan zachowania oraz współczesne użytkowanie, można ocenić, iż stanowią one obecnie jedynie śladowe świadectwo dawnych miejsc kultu oraz pamięci, świadczące o wartości niematerialnej oraz stanowiące element namacalnego dziedzictwa lokalnego.

Obiekty tego typu pozbawione stałego nadzoru oraz właściwej ochrony podlegają licznym aktom wandalizmu, nielegalnego składowania śmieci. Należy zauważyć, iż zarówno lokalizacja, cechy przestrzenne, jak i forma ochrony prawnej nie stanowią wprost o możliwości

zachowania oraz utrzymania tego typu obiektów. Głównie należy tutaj dopatrywać się względów ideologiczno-wyznaniowych, a także specyficznych uwarunkowań wynikających z historii tego typu miejsc. Powodem może być także brak dalszego kultywowania określonych religii i obrzędów na danym terenie.

Współcześnie należy zauważyć, iż pomimo akcji społecznych o słusznym wydźwięku, brak jest opracowania dla tych ogrodów kompleksowego programu rewaloryzacji, uwzględniającego zarówno aspekty historyczno-kompozycyjne, jak i kulturowo-religijne, który pozwoliłby na właściwą pielęgnację zespołów z zachowaniem ich wartościowych cech i walorów. Natomiast samowolnie podejmowane prace, w kontekście powyższego, mogą przyczynić się do zaburzenia bądź zniszczeniach zachowanych elementów.

Szansą dla zachowania tego typu szczególnych obiektów na terenie miasta, posiadających głównie wartość historyczno-społeczną, jest objęcie ich wieloaspektową ochroną, uwzględniającą szerokie spektrum czynników związanych z kształtowaniem tego typu miejsc, zarówno w odniesieniu do tradycji lokalnych, jak i w zestawieniu z innymi obiektami tego typu znajdującymi się w regionie.

Il. 1–2. Widok na kirkut żydowski (fot. A. Steuer-Jurek, 2019)

Il. 3–4. Cmentarz ewangelicki (fot. A. Steuer-Jurek, 2019)

Il. 5. Schemat rozmieszczenia cmentarzy w północnej części miasta; 1. Kirkut żydowski, 2. Cmentarz wojenny z II Wojny Światowej, 3. Cmentarz ewangelicki (opr. A. Steuer-Jurek)

PRZYPISY

[1] Należy tutaj odwołać się do takich publikacji, jak m.in. A. Długozima, *Cmentarze, jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa 2011; K. Łakomy, *Sacrum przestrzeni cmentarzy w odmiennych tradycjach kulturowych*, [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu „Kościoły naszych czasów", Kielce – SacroExpo, Kielce 2008, s. 71–79; Idem, *Symbolika i tradycja a prawne uwarunkowania projektowania cmentarzy*, „Czasopismo Techniczne", 2-A/2012, s. 339–345; L. Majdecki, *Ochrona i kształtowanie cmentarzy*, Szczecin 1997.

[2] Problematykę dawnych cmentarzy niemieckich oraz żydowskich w zachodniej Polsce w ujęciu społecznym opisywał J. Grzywa, *Zapomniane 'sacrum' – cmentarze ludności niemieckiej i żydowskiej jako problem społeczno-kulturowy współczesnego miasta*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne" 10/2010, s. 386–404.

[3] Na podstawie decyzji wpisowej do rejestru zabytków województwa opolskiego nr 242/90 z 14.03.1990 r.

[4] P. Burchard, *Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 196.

[5] M. Borkowski, A. Kirmiel, T. Włodarczyk, *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008, s. 114–115.

[6] Cmentarz uległ znacznej dewastacji w latach 60. i 70. XX wieku, kiedy lokalni kamieniarze rozebrali nagrobki z czarnego marmuru, pozostawiając jedynie podstawy grobów i cokoły macew.

[7] Na około 1855 rok datowana jest budowa kościoła ewangelickiego w Głogówku – zob. T. Chrzanowski, *Głogówek. Śląsk w zabytkach sztuki*, Wrocław 1977, s. 39. Z uwagi na brak jakichkolwiek informacji na temat cmentarza datuje się, iż w II połowie XIX wieku, po wzniesieniu kościoła, założony został także cmentarz wyznaniowy.

[8] Ibidem, s. 39.

[9] Jedyny charakterystyczny zachowany w całości posiada prostą formę zwieńczoną łukiem, na której usytuowano krzyż stylizowany na utworzony z konarów drzewa. Brak tablicy z nazwiskiem pochowanego.

BIBLIOGRAFIA

Burchard P., *Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990.

Borkowski M., Kirmiel A., Włodarczyk T., *Śladami Żydów. Dolny Śląsk, Opolszczyzna, Ziemia Lubuska*, Warszawa 2008.

Chrzanowski T., *Głogówek. Śląsk w zabytkach sztuki*, Wrocław 1977.

Decyzja wpisowa do rejestru zabytków województwa opolskiego nr 242/90 z 14.03.1990 r.

Długozima A., *Cmentarze, jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa 2011.

Grzywa J., *Zapomniane 'sacrum' – cmentarze ludności niemieckiej i żydowskiej jako problem społeczno-kulturowy współczesnego miasta*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne", 10/2010, s. 386–404.

Łakomy K., *Sacrum przestrzeni cmentarzy w odmiennych tradycjach kulturowych*, [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu „Kościoły naszych czasów", Kielce – SacroExpo, Kielce 2008.

Łakomy K., *Symbolika i tradycja a prawne uwarunkowania projektowania cmentarzy*, „Czasopismo Techniczne", 2-A/2012, s. 339–345.

Majdecki L., *Ochrona i kształtowanie cmentarzy*, Szczecin 1997.

ADRES BIBLIOGRAFICZNY ARTYKUŁU: Steuer-Jurek A., *Kultywowanie miejsc pamięci na przykładach cmentarzy w Głogówku*, Przestrzeń/Urbanistyka/Architektura, 1/2019, s. 133–144.
DATA AKCEPTACJI OSTATECZNEJ WERSJI DO OPUBLIKOWANIA: 30.05.2019.